

**«8D02209 – Шығыстану» білім беру бағдарламасы бойынша философия
докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған
Назарова Кулайша Бимаханбетовнаның
«Шанхай ынтымақтастық ұйымы: қытайлық тәсіл және
Қытайдың ұйымдағы рөлі» тақырыбындағы диссертациялық жұмысына**

АНДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертацияда ғаламдық серіктестікті жандандыруға бағытталған Шанхай ынтымақтастық ұйымындағы (бұдан әрі – ШЫҰ) «қытайлық тәсіл» және осы ұйымдағы Қытай Халық Республикасының (бұдан әрі – ҚХР) рөлі ғылыми тұрғыдан зерттеледі. Зерттеу барысында «қытайлық тәсілдің» идеологиялық және стратегиялық негіздері мен тетіктері талданады. Сондай-ақ, «қытайлық тәсілдің» реляциялық стратегияға негізделуі оның аймақтағы ықпалының қысым көрсету арқылы емес, экономикалық, саяси, мәдени және гуманитарлық байланыстар жүйесін құру арқылы кеңеюін білдіреді. Ұйымдағы «қытайлық тәсілдің» мүмкіндіктері мен тәуекелдері бағаланып, оның ұзақмерзімді өзара тәуелділік пен сенімге бағытталған серіктестік желісін қалыптастырудағы рөлі қарастырылады.

Зерттеудің өзектілігі. Қазіргі әлемдік жүйенің терең дағдарыстарға ұшырауы, геосаяси шиеленістердің артуы және халықаралық институттардың құқықтық нормалары тиімділігінің әлсіреуі халықаралық қатынастарда ынтымақтастық пен серіктестіктің жаңа үлгілерін іздеуді талап етуде. Мемлекеттер арасында сенім мен өзара түсіністік осы дағдарыстарды еңсерудің құралдары ретінде маңыздылығы артуда. Әлем қазір сенім, ашықтық және ортақ жауапкершілікке негізделген жаңа консенсусты қажет етуде [1].

Бұл жаһандық талаптар халықаралық қауымдастықты біріктіру маңыздылығы мен тұрақты дамудың әлемдік күн тәртібінің басты басымдығы ретінде айқындады. Осы орайда, 2015 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымы (бұдан әрі - БҰҰ) қабылдаған Тұрақты даму мақсаттары (бұдан әрі - ТДМ) ғаламдық серіктестікті жандандыру мәселелерін кешенді түрде шешуге бағытталған маңызды бастама болып табылады [2]. ТДМ-дің жүзеге асырылуы ШЫҰ мүше-мемлекеттерінің даму стратегияларымен өзара үйлесіп, ұйымның ұзақмерзімді даму бағыттарын анықтады. Аталған үрдіс ШЫҰ-ны жаңа сын-қатерлерге қарсы тұруға бейімделу қажеттілігін алға тартуда. Осыған орай зерттеу тақырыбының өзектілігі келесі үш деңгейде сипатталады.

Біріншіден, ШЫҰ аясында тұрақты дамуды экономикалық және саяси тұрғыдан қамтамасыз етумен шектемей, серіктестік пен ынтымақтастыққа негізделген қарым-қатынас жүйесін қалыптастыру маңызды. Осы тұрғыда Қытай реляциялық тәсілді белсенді жүргізуде.

Екіншіден, ғаламдық деңгейде геосаяси шиеленістердің тереңдеуі жағдайында Қытай ұсынған «консенсус», «өзара тиімді ынтымақтастық», «үйлесімділік» қағидаттарына негізделген серіктестік үлгісі халықаралық қатынастарда балама парадигма ретінде қарастыру өзекті ғылыми мәселе болып отыр.

Үшіншіден, ғылыми деңгейде «реляциялық тәсіл» ұғымы халықаралық қатынастар теориясында әлі де толық зерттелмеген және оның ШЫҰ шеңберінде институционалдық және тәжірибелік көріністерін талдау зерттеудің әдіснамалық жаңалығын айқындайды.

Сондықтан ұйым шеңберіндегі Қытайдың реляциялық тәсілін зерделеу – қазіргі жаһандық тұрақтылық пен аймақтық өзара тәуелділікті түсінуде өзекті және тәжірибелік тұрғыдан маңызды болып табылады.

2001 жылы ШЫҰ-ның құрылуы Орталық Азиядағы жаңа қауіпсіздік архитектурасын қалыптастыруда маңызды болды [3]. Қытай ұйымның бастамашысы және жетекші мүшесі ретінде өзара сенім, теңдік, өзара ақыл-кеңес, әртүрлі өркениеттерге құрмет және ортақ даму қағидаттарына негізделі отырып, ынтымақтастық орнатудың жаңа тәсілін ұсынды. Осылайша Қытай аймақтық тұрақты даму мен қауіпсіздік мәселелерін «күш көрсету» емес, «консенсус» негізінде шешуді ілгерілетті. Дегенмен, ШЫҰ құрылғаннан кейінгі жиырма бес жылға жуық кезеңде ұйымның қауіпсіздік саласында қолданылған бұл тәсілдің бүгінде үлкен эволюциясын байқауға болады, себебі ол ұйымның әрбір салалары мен бағыттарында кеңінен қолданылуда. Нәтижесінде ұйым сол кездегі келіссөздер алаңынан бүгінде аймақтық қауіпсіздік пен ынтымақтастықтың институционалдық кеңістігіне айналды.

Осыған орай, зерттеу тақырыбының өзектілігі келесі бірқатар негізгі мәселелермен айқындалады. Біріншіден, ШЫҰ шеңберіндегі Қытайдың реляциялық тәсілі қаншалықты бірізді және институционалдық түрде жүзеге асырылуда деген сұрақ туындайды. Екіншіден, аймақ кеңістігінде осы тәсілдің шынайы тәжірибелік нәтижелері қалай жүзеге асырылуда деген мәселелер өзекті болып табылады.

ШЫҰ шеңберінде қытайлық реляциялық дипломатия өзінің «күшпен емес» қағидатына негізделген философиясымен және ұзақмерзімді бейбіт дамуға бағдарымен ерекшеленеді. Бұл ерекшелікті әскери-саяси компоненті бар өзге ұйымдармен салыстырғанда, ШЫҰ-ның әртүрлі бағыттарында жүзеге асырылып жатқан ақпарат алмасу, бірлескен оқу-жаттығулар және өзара кеңес беру сияқты тетіктері мен тәжірибесін байқауға болады.

Осыған байланысты, Қытайдың реляциялық тәсілге негізделген қарым-қатынас орнату стратегиясын терең әрі кешенді зерттеу аймақтық саясатты түсіндіру тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар ғаламдық ғылыми қауымдастық үшін де маңызды тәжірибелік мәнге ие.

Зерттеудің мақсаты – Шанхай ынтымақтастық ұйымындағы Қытай Халық Республикасының рөлін «қытайлық тәсілдің» теориялық-тұжырымдамалық негіздерін және оның тәжірибелік жүзеге асуын кешенді зерделеу арқылы оның ұйымның даму келешегі және Қазақстан үшін маңыздылығын айқындау.

Аталған мақсатқа жету үшін, келесі **міндеттер** қойылды:

- аймақтық ұйымдарды зерттеудің теориялық негіздерін талдау;
- Қытай сыртқы саясатындағы «қытайлық тәсіл» концепциясының идеологиялық және стратегиялық негіздерін айқындау;

- ШЫҰ қауіпсіздік саласындағы «қытайлық тәсілдің» негізгі принциптері мен ұжымдық механизмдерін қарастыру;
- ШЫҰ аясындағы инвестициялық жобалардың, инфрақұрылымдық бастамалардың тиімділігін бағалап, оның мүше-мемлекеттердің ынтымақтастығы мен серіктестігіне әсерлерін сараптау;
- ШЫҰ кеңістігіндегі гуманитарлық және мәдени алмасулар деңгейін айқындау;
- «қытайлық тәсілдің» мүмкіндіктері мен тәуекелдерін ашу;
- Қытайдың стратегиялық рөлі мен аймақтық ықпалын кеңейту бағыттарын саралап, ШЫҰ-ның даму келешегін болжау.

Зерттеу нысаны – Шанхай ынтымақтастық ұйымындағы Қытай рөлі.

Зерттеу пәні – «Қытайлық тәсілдің» теориялық-концептуалдық және тәжірибелік аспектілері.

Зерттеудің теориялық негізі халықаралық қатынастардың реляциялық теориясына сүйенеді. Диссертацияда Қытайдың дипломатиялық тәсілінің философиялық негіздері, олардың мазмұны мен тетіктері қарастырылады. ШЫҰ шеңберіндегі Қытай тарапының дипломатиясы халықаралық қатынастардың реляциялық теориясы тұрғысынан түсіндіріледі. Бұл тәсіл халықаралық қатынастарда және дипломатиялық тәжірибеде батыстық теориялық дискурсты толықтыратын жаңа парадигма ретінде қабылданады. ШЫҰ арқылы «қытайлық тәсіл» Орталық Азияда ғана емес, Оңтүстік Азия, Таяу Шығыс аймақтарында және бүкіл Еуразиялық кеңістігінде маңызды рөл атқарады. Бұл халықаралық қатынастардың қазіргі қарқынын түсіну үшін теориялық негіз құрады. Осыған байланысты ШЫҰ-дағы Қазақстанның рөлі мен позициясына қатысты зерттеу нәтижелері отандық шығыстану, қытайтану және халықаралық қатынастар мектептерінің дамуына үлес қосады.

Қытайлық реляциялық теория (Confucian relationality) мемлекеттердің өзара әрекеті өзара сенім, өзара құрмет және ұзақмерзімді байланыстар арқылы жүзеге асатынын көрсетеді, бұл ШЫҰ аясындағы Қытайдың дипломатиялық тәжірибесіне тікелей қатысты. Әлеуметтік реляциялық теория (Social relational theory) мемлекеттердің мәнін олардың өзара әрекеттесуі анықтайтынын, келісімдер реляциялық тұрғыдан талдануын қарастырады. Сондай-ақ, желілік реляциялық теория (Network theory) халықаралық қатынастарды байланыстар желісі ретінде сипаттайды, ал байланыстардың тығыздығы мен сенімділігі тұрақтылық пен ықпалдылықтың өлшемі болады. Конструктивистік реляциялық тәсіл (Constructivist relational theory) әлеуметтік өзара әрекеттесу арқылы қалыптасатын нормалар мен мәдениетті, ал сыни реляциялық тәсіл (Critical / Postcolonial relational approaches) билік, үстемдік пен тәуелділіктің реляциялық сипатын зерттейді.

Зерттеуде бұл теориялық бағыттар Қытайдың ШЫҰ шеңберіндегі дипломатиялық тәжірибесін талдауда қолданылды. Әсіресе, Қытайдың аймақтағы ықпалын «қысым көрсету» арқылы емес, экономикалық, саяси, мәдени және гуманитарлық байланыстар жүйесін нығайту арқылы жүзеге асыруы реляциялық теориялардың тәжірибелік көрсеткіші ретінде қарастырылды. Осы теориялық негіздер ШЫҰ шеңберіндегі Қытайлық

реляциялық дипломатияның ерекшеліктерін жүйелі түрде зерттеуге, оның ұзақмерзімді өзара тәуелділік пен сенімге сүйенетін серіктестік желісін қалыптастырудағы рөлін ғылыми тұрғыда негіздеуге мүмкіндік берді.

Зерттеу әдістері. Диссертацияда жүйелілік, дәйектілік және объективтілік қағидаттарына негізделген теориялық және эмпирикалық әдістер кешені қолданылды. Теориялық әдістерден жүйелік талдау, салыстырмалы талдау, контент-талдау, нормативтік-құқықтық талдау пайдаланылды. Эмпирикалық сараптамалық сұхбат пен SWOT-талдау (strengths and weaknesses – басым және әлсіз тұстары, opportunities and threats – мүмкіндіктері мен қауіп-қатерлері) қолданылды.

Зерттеудің негізгі гипотезасы:

Қазіргі әлемдік саясаттағы және халықаралық қатынастар жүйесіндегі дағдарыстар олардың теориялық және тәжірибелік негіздерін толықтыру мен жаңғыртуды қажет етеді. Осындай жағдайда өзара сенім, теңдік және ортақ даму қағидаттарына сүйенетін Қытайдың қарым-қатынастық (реляциялық) тәсілі Шанхай ынтымақтастық ұйымы елдерінің ынтымақтастығын тереңдетіп, аймақтық тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге үлес қосуда деген ғылыми болжам жасалынады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

- Қазіргі халықаралық қатынастар жүйесінде Шанхай ынтымақтастық ұйымы алғаш рет кешенді ғылыми-теориялық талдау аясында қарастырылып, оның мүше-мемлекеттері арасындағы реляциялық байланыстары мен психологиялық өзара түсіністік аспектілері зерттелді;

- Отандық ғылымда тұңғыш рет халықаралық қатынастардағы өзара сенім, тиімді ынтымақтастық және үйлесімділік принциптеріне сүйенген реляциялық тәсіл ұсынылып, оның мемлекеттер арасын тұрақтандырудың теориялық және тәжірибелік әлеуеті айқындалды;

- Қытайдың экономикалық, саяси, мәдени және гуманитарлық байланыстарды күшейту арқылы ықпал етуге бағытталған реляциялық стратегиясы талданып, халықаралық саясаттағы ұзақмерзімді және өзара тәуелді серіктестік қатынастарды қалыптастыру механизмдерін қарастыру мүмкіндігі анықталды;

- Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясында «қытайлық тәсілге» жүйелі SWOT-талдау алғаш рет жүргізіліп, оның күшті және әлсіз жақтары, сондай-ақ аймақтық мүмкіндіктер мен қауіптер айқындалды. Бұл талдау Қытайдың реляциялық дипломатиясының стратегиялық әлеуеті мен оның ғаламдық ықпалын ғылыми тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік берді.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы оның нәтижелері мен қорытындыларын ғаламдық серіктестікті жандандыру мен ынтымақтастықты нығайтуда қолдану мүмкіндігімен айқындалады. Зерттеу нәтижелері сыртқы саясатты жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың тәжірибелік қызметінде, экономикалық және инвестициялық байланыстарды дамытуда бағдар бола алады. Жоғары оқу орындарында шығыстану, аймақтану, халықаралық қатынастар бойынша оқу үдерісінде және зерттеушілерге қолдануға жарамды.

Қорғауға ұсынылған негізгі ғылыми тұжырымдар:

1. Халықаралық қатынастар жүйесіндегі аймақтық ұйымдар әлемнің тұрақты дамуына және ғаламдық серіктестікті жандандыруға ықпал етуші акторлар болып табылады. Осы тұрғыда Шанхай ынтымақтастық ұйымы саяси және экономикалық құрылым ғана емес, мәдени және өркениеттік үйлесім мен серіктестік алаңы ретінде ғылыми түрде негізделді;

2. «Қытайлық тәсіл» философиялық, мәдени және әдіснамалық негіздерден қалыптасқан тұтас институционалдық жүйе ретінде қарастырылып, ол Қытайдың сыртқы саясатының онтологиялық-идеологиялық және стратегиялық іргетасын айқындайды;

3. Қытайдың реляциялық дипломатиясы ШЫҰ шеңберінде қауіпсіздік, экономикалық және мәдени-гуманитарлық салаларда тиімді жүргізіліп, аймақтың тұрақты дамуы мен серіктестікті жандандыруда өз үлесін қосуда. Осы тұрғыда «Шанхай рухы» ұйымның процессуалдық және институционалдық негізі ретінде қалыптасты.

4. Қытайдың қысым немесе күш қолдануға емес, экономикалық, саяси, мәдени және гуманитарлық байланыстарды нығайтуға бағытталған реляциялық стратегиясы ұзақмерзімді өзара тәуелділік пен сенімге құрылған серіктестік желісін қалыптастыруға жағдай жасауда. Осылайша Қытай аймақтағы өз ықпалын байланыстар жүйесін нығайту арқылы кеңейтуде.

5. SWOT-талдау «қытайлық тәсілдің» ШЫҰ кеңістігінде қолданылуының күшті және әлсіз жақтарын, мүмкіндіктері мен қауіп-қатерлерін айқындады. Қытай ұйымдағы ресурстық және институционалдық әлеует арқылы аймақтық экономикалық өсім мен қауіпсіздікті нығайтуда маңызды рөл атқарады. Алайда ұйымның саяси және экономикалық тәуекелдерді теңгерімді басқаруы және барлық мүше мемлекеттердің мүдделерін үйлестіруі аймақтық ынтымақтастықтың тұрақты дамуы үшін шешуші болып табылады. Бұл нәтижелер ШЫҰ аясындағы серіктестікті жаңа сапалық деңгейге көтеруге және ұйымның стратегиялық әлеуетін бағалауға мүмкіндік берді.

Зерттеуді апробациялау. Диссертация Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қытайтану кафедрасында орындалды.

Докторанттың жарияланымдары: Зерттеу тақырыбы бойынша Scopus дерекқорына кіретін (Q2, Asian journal of political science, процентиль – 65) шетелдік ғылыми журналда 1 мақала, ҚР ҒЖБМ Сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған отандық журналдарда 4 мақала, халықаралық ғылыми конференциялардың жинақтарында 3 мақала жарияланды.

Диссертациялық зерттеудің құрылымы нормативтік сілтемелерден, анықтамалардан, белгілеулер мен қысқартулардан, кіріспеден, үш тараудан тұратын негізгі бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған дереккөздер тізімінен және қосымшадан тұрады.